

ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОДЕЛІ ДЕРЖАВНО-ЦЕРКОВНИХ ВІДНОСИН

Наукові праці МАУП, 2010, вип. 3(26), с. 142–147

Розкриваються політико-правові основи формування та особливості української моделі державно-церковних відносин і пропонуються варіанти оптимальної політики держави щодо релігійних організацій в умовах сьогодення, а також визначаються можливі шляхи їх співпраці в Україні. Розглядаються сучасні методи дослідження суспільних процесів, зокрема такі, як системний аналіз, синтез, порівняльно-правовий, логічного узагальнення результатів тощо.

Церковно-державні відносини в Україні мають багатовікову історію. Однак, незважаючи на такий глибинний досвід, ці відносини не позбавлені певних проблем. Здобувши незалежність у ХХ ст., Україна отримала у спадок “руїни” державно-церковних відносин.

Значне підвищення політичної активності населення, кардинальні зміни суспільно-політичної ситуації в Україні потребували суттєвого переосмислення основних засад та напрямів державної політики щодо релігії та церкви.

Верховна Рада України, і передусім представлені у ній національно-демократичні сили, усвідомлювали, що відродження релігійно-церковного життя не могло успішно відбуватися в рамках застарілого й заідеологізованого радянського законодавства про релігійні культу. Тому 23 квітня 1991 р. нею був прийнятий Закон України “Про свободу совісті та релігійні організації”. Закон закріпив якісно новий тип відносин держави з релігійними організаціями. В його основу було покладено західну ліберальну модель державно-церковних відносин, для якої характерні значні релігійні свободи.

Цим Законом визначалися базові принципи державно-церковних та міжконфесійних відносин, серед яких відокремленість церкви (релігійних організацій) від держави і школи від церкви, рівність релігій, віросповідань та релігійних організацій перед законом, рівність громадян, незалежно від їхнього ставлення до релігії, заборона надання привілеїв чи обмежень за ознаками релігійних чи інших переконань, надання

релігійним організаціям статусу юридичної особи шляхом реєстрації їх статутів (положень), захист державою законних прав та інтересів релігійних організацій.

Нові можливості розвитку релігійно-церковного життя з’явилися після проголошення незалежності України. Становлення України як незалежної суверенної демократичної держави зумовило якісну трансформацію усіх сфер суспільного життя, перехід його на новий рівень розвитку з чіткою орієнтацією на людину. Конституція України вперше у практиці державотворення України визначила принципове положення про те, що права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави, а утвердження та забезпечення цих прав є головним обов’язком державної влади. Внаслідок цього процес побудови демократичної, правової, соціальної держави Україна було чітко пов’язано із забезпеченням як конституційних прав і свобод людини і громадянина загалом, і права на свободу совісті зокрема.

І справді, державно-церковні відносини прямо пов’язані із здійсненням (чи не здійсненням) принципу свободи совісті як одного з засадничих прав, що впливає з гідності людської істоти, коріниться в глибинах свідомості і через свій соціальний вимір переростає в явище громадського життя.

Проте законодавство про свободу совісті та віросповідання не може бути втіленим у життя без відповідної державної політики щодо релігії та церкви. Хоча за роки незалежності чимало

зроблено для визначення основних засад державної політики України щодо релігії і церкви, однак повною мірою завершеною цю справу вважати не можна.

Державна політика щодо релігії і церкви має бути спрямована на забезпечення конституційних та правових гарантів свободи совісті і віросповідання, зокрема, принципу відокремлення церкви від держави, школи від церкви, рівності релігій перед законом, рівності громадян, незалежно від їхнього ставлення до релігії.

На сьогодні законодавство України про свободу совісті та релігійні організації має надзвичайно важливе значення для врегулювання релігійних відносин у нашій країні. Однак, своєрідний парадокс у тому, що саме це законодавство потребує вдосконалення як шляхом внесення змін і доповнень, так і прийняття нових законів, адже обмеження релігійних прав здійснюється, головним чином, державними органами, відтак потребує перегляду сам підхід до формування та розвитку релігійних організацій (церкви) з державними органами (державою), і до меж їх взаємовпливу та співпраці.

Слід зазначити, що власне держава визначає межі своїх повноважень щодо релігійних організацій, а з другого боку — наділяє релігійні організації певними правами та обов'язками. Тобто, так чи інакше церква існує в межах правового поля, яке створює держава. Проте держава, в свою чергу, зазнає впливу церкви. Церква має значний вплив на частину її громадян, які належать до цієї церкви, церква створює свою систему норм (церковне право), якою регулюються внутрішні відносини між її членами і зовнішні — з суспільством, церква істотно впливає на формування моральних та інших соціальних норм, на рівень правової культури, може сприяти державі у виконанні її функцій.

Щодо сприяння державі у виконанні функцій, то в ч. 6 ст. 5 Закону України “Про свободу совісті і релігійні організації” зазначено, що релігійні організації не виконують державних функцій. Тоді як в реальному житті є чимало сфер для співпраці та взаємодопомоги церкви та держави. Точки дотику церкви і держави є в процесі проведення освітньої діяльності, реалізації сімейного законодавства, участі церкви в процесі реабілітації осіб, що відбувають покарання у вигляді позбавлення волі, у процесі соціалізації бездомних дітей та дітей позбавлених батьківського піклування тощо. У всіх цих галузях співпраця церкви і держави, як свідчить зарубіжний досвід і соціологічні дослід-

ження, може дати значні результати. Але наразі в Україні немає жодної правової підстави для такої співпраці, хоча вона не в широких масштабах і відбувається завдяки ентузіазму деяких представників обох сторін.

Сучасна суспільно-політична ситуація в Україні, кардинальні зміни, які відбуваються в духовній сфері життя соціуму та особи, суперечливі процеси “релігійного відродження”, відносини між державою та церквою, конфліктний характер міжконфесійних та міжцерковних відносин постійно актуалізують проблему свободи совісті.

Незалежна Україна визнала свободу совісті та віросповідання однією з найголовніших свобод людини, які має гарантувати та захищати держава. У цьому є своя закономірність, адже свобода віросповідання як суспільний феномен перебуває в нерозривному зв'язку із сенсом і світоглядними горизонтами буття людини, є фундаментальною загальнолюдською цінністю, важливим чинником життєдіяльності особистості й соціуму. Саме тому свобода совісті розглядається (у контексті її практичної реалізації) як критерій оцінки соціальної якості суспільства, його гуманістичної сутності. У цьому контексті безперечно винятковою є роль держави у збереженні прав і свобод, особливо свободи совісті.

Слід зазначити, що відносини держави й церкви безпосередньо визначені у відповідних статтях Конституції України. Йдеться про відокремлення від держави церкви і релігійних організацій. Це один із фундаментальних принципів забезпечення свободи совісті, своєрідний гарант невтручання держави, її органів і службових осіб у внутрішні справи релігійних організацій, у здійснення ними в межах закону релігійної діяльності. З нього випливає, що, з одного боку, держава у питаннях віри є нейтральною, не фінансує діяльності релігійних організацій, а з другого, — релігійні організації, їх інститути не виконують державних функцій та не втручаються у справи держави, не є суб'єктом політичного життя.

У розвиток окремих положень Конституції і Закону України “Про свободу совісті та релігійні організації” та для більш широкого й гарантованого забезпечення прав і свобод громадян положення, що стосуються свободи думки, совісті та релігії, включені до ряду інших законів України.

Закон України “Про національні меншини в Україні” від 25 червня 1992 р. № 2495-ХІІ, зокрема в ст. 6, гарантує всім національним меншинам в Україні відповідні права, в тому числі на “сповідування своєї релігії”.

Вирізняється демократичністю також Закон України “Про військовий обов’язок і військову службу” від 25 березня 1992 р., прийнятий у новій редакції 18 червня 1999 р. По-перше, він дозволяє альтернативну (невійськову) і службу з релігійних мотивів. По-друге, надає відстрочку від призову на строкову військову службу громадянам за рішенням районної (міської) призовної комісії, які навчаються в усіх духовних навчальних закладах. І по-третє, звільняє від призову на строкову військову службу чи альтернативну (невійськову) службу громадян, які мають духовний сан і штатну посаду в одній із зареєстрованих релігійних конфесій, що є далеко не в кожній європейській державі.

Закріплені в Конституції та законах України принципи, положення і норми, які регулювали державно-церковні та міжцерковні відносини, стали вагомим здобутком новітнього українсько-го державотворення.

Спираючись на світовий досвід, Україна почала будувати свою державну політику щодо релігії та церкви на засадах законності та соціальної справедливості, яка спрямована на:

- подолання негативних наслідків радянської релігійної політики;
- розмежування сфер впливу держави і церкви;
- визнання статусу релігійних організацій, закріпленого у міжнародних нормативно-правових документах;
- створення сприятливих умов для діяльності релігійних організацій, здійснення ними своєї соціальної місії;
- забезпечення рівності релігій перед законом, рівних прав і можливостей для всіх релігійних організацій;
- утвердження релігійної і світоглядної терпимості та поваги між віруючими різних сповідань та віруючими і невіруючими;
- виховання поваги у ставленні держави до традицій і внутрішніх настанов релігійних організацій;
- вирішення питань, пов’язаних з поверненням релігійним організаціям культових приміщень і культового майна, незаконно вилучених у них у радянський період.

Закріплення в законодавчих актах цих положень, зміна суспільної атмосфери у ставленні до релігії дали можливість вивести державно-церковні відносини на принципово новий рівень та створити умови для релігійного відродження.

У подальшому законодавство України укладалося таким чином, щоб право на свободу совісті

і віросповідання могло забезпечуватися кожній особі, де б вона не перебувала. Саме тому положення Конституції України і норм міжнародного права у сфері свободи совісті та віросповідання отримали подальший розвиток у багатьох нормативно-правових актах.

Крім Конституції України, міжнародних документів, що регулюють відносини у сфері прав людини, свободи совісті, релігії та віросповідання, Закону України “Про свободу совісті та релігійні організації”, в Україні нині існують десятки законів та інших нормативно-правових актів, які регулюють ті чи інші аспекти реалізації свободи совісті та діяльності релігійних організацій.

Одну із груп утворюють закони та інші нормативно-правові документи, що обмежують втручання держави та її інститутів у діяльність релігійних організацій, забезпечують реалізацію права на свободу совісті та віросповідання, рівність прав незалежно від ставлення до релігії. Йдеться, зокрема, про ст. 2 Закону України “Про вибори народних депутатів України” та ст. 2 Закону України “Про вибори Президента України”, які містять положення, що “будь-які прямі або непрямі привілеї або обмеження виборчих прав громадян України за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками забороняються”. Аналогічну норму містить ст. 3 Закону України “Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів”.

Цивільний процесуальний кодекс України (ст. 5) зобов’язує суд здійснювати правосуддя на засадах поваги до честі, гідності, рівності перед законом усіх учасників цивільного процесу судом незалежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, мовних та інших ознак.

Кодекс адміністративного судочинства України (ст. 12) забороняє надання привілеїв чи обмежень прав учасників адміністративного процесу за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками.

Для України, що пережила період тоталітарного правління та репресій, надзвичайно важливе значення мали заходи, спрямовані на реабілітацію жертв політичних репресій. Одним із них ста-

ло прийняття Закону України “Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні”, яким було реабілітовано та повністю відновлено в правах громадян, репресованих з релігійних мотивів (ст. 3).

Відносно самостійну групу нормативно-правових актів України складають закони, що передбачають юридичну відповідальність за порушення законодавства України про свободу совісті. Це передусім Кодекс про адміністративні правопорушення та Кримінальний кодекс України.

Так, Кримінальним кодексом України передбачено відповідні покарання за порушення законодавства про свободу совісті і релігійні організації, зокрема, рівноправності громадян залежно від їх расової, національної належності чи ставлення до релігії. Встановлена також кримінальна відповідальність за умисні дії, спрямовані на розпалювання національної, расової, чи релігійної ворожнечі чи ненависті, на приниження національної честі чи гідності, або образу почуттів громадян у зв'язку з їхніми релігійними переконаннями, а так само пряме чи непряме обмеження прав або встановлення прямих чи непрямих переваг громадян залежно від расової, національної належності або ставлення до релігії. Характерно, що скоєння злочину на ґрунті расової, національної чи релігійної ворожнечі або розбрату кваліфікується Кодексом як обставина, яка обтяжує покарання (ст. 67).

Крім того, Кримінальний кодекс України кваліфікує як злочин дії, що перешкоджають відправленню релігійних обрядів, якщо вони не порушують громадського порядку і не супроводжуються посяганням на права громадян.

Чинний кримінальний закон містить статті, в яких кримінальна відповідальність передбачена за пошкодження чи зруйнування релігійних споруд чи культових будинків (ст. 178), незаконне утримування, осквернення або знищення релігійних святинь (ст. 179), незаконне перешкоджання здійсненню релігійного обряду, примушування священнослужителя шляхом фізичного або психічного насильства до проведення релігійного обряду (ст. 180), посягання на здоров'я людей під приводом проповідування релігійних віровчень чи виконання релігійних обрядів (ст. 181), порушення рівноправності громадян залежно від їхньої расової, національної належності або ставлення до релігії (ст. 161).

Завдяки набуттю чинності означеними вище нормативно-правовими актами в українському суспільстві здійснились такі позитивні зрушення.

1. Відбулася відчутна плюралізація релігійного простору нашої держави за роки неза-

лежності. Нині у ньому присутні найрізноманітніші віросповідні течії і напрями — від традиційних церков (православна, греко-католицька, римсько-католицька, євангельських християн-баптистів, адвентистів сьомого дня та ін.) до неординарних неокультур (гух'ясамаджа, трансцендентальна медитація, всесвітня чиста релігія тощо).

2. Постійно зростає кількість релігійних об'єднань.
3. Відсутній ідеологічний тиск на ту чи іншу конфесію; особистості надано реальну можливість вільно сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати жодної (тобто тотальному домінуванню єдиного, визначеного комуністичним режимом світогляду покладено край).
4. Спостерігається активна участь духовенства, віруючих у суспільно-громадському житті країни (фактично священнослужителі задіяні в організації і здійсненні публічних заходів будь-якого рівня й характеру — державних свят, різних форумів, дипломатичних зустрічей тощо).

Крім законодавчих актів, регламентування державно-церковних відносин відбувається й на підставі низки підзаконних нормативно-правових актів. Причому поява деяких з них зумовлена політичною кон'юктурою. До таких документів відносять Постанову Кабінету Міністрів України від 14 лютого 2002 р. № 137 “Про умови передачі культових будівель — визначних пам'яток архітектури релігійним організаціям” та Указ Президента України від 21 березня 2002 р. № 279 “Про невідкладні заходи щодо остаточного подолання негативних наслідків тоталітарної політики колишнього Союзу РСР стосовно релігії та відновлення порушених прав церков і релігійних організацій”.

Зазначена Постанова, відмінюючи ряд попередніх, дозволяє передавати релігійним об'єднанням у користування культові будівлі — визначні пам'ятки архітектури, які до цього не підлягали передачі в постійне користування церквам. Таке рішення навряд чи можна назвати конструктивним і зваженим, оскільки воно суперечить інтересам українського народу, адже ряд пам'яток мають надзвичайну цінність для збереження історичної пам'яті всієї нації, а не окремих релігійних громад.

Крім того, такі рішення, з одного боку, ставлять у скрутне становище майбутню долю цілої низки соціально значущих закладів найвищого

рівня — музеїв, університетів, бібліотек, лікарень тощо, а з другого — тільки підсилюють і так непомірні необґрунтовані претензії деяких конфесійних структур. Завжди необхідно пам'ятати, що пам'ятки архітектури є національним загальнонародним надбанням. Їх передача в односторонньому порядку релігійним організаціям відверто порушує принцип соціальної справедливості, оскільки за відсутності закону про реституцію майна невідомо, на якій підставі церква чи інша релігійна організація виявляється у привілейованому становищі перед іншими суб'єктами соціальної дії і правовідносин. До того ж необхідно враховувати обставини й умови, за яких було набуто право власності.

Також слід зазначити, що міжцерковні відносини в Україні характеризуються певним рівнем конфліктності. Існують суперечності між традиційними Церквами та новітніми релігійними рухами, між традиційними Церквами різних віросповідань, а також між Церквами одного й того самого віросповідання. Напруженість не завжди виявляється на глобальному рівні протистояння Церков як інститутів, іноді вона має характер локальних суперечностей на рівні громад, епархій тощо. З іншого боку, глобальні протистояння не завжди сягають рівня низових ланок церковних структур.

Суперечності між Церквами різних віросповідань зумовлені складним переплетінням догматичних, канонічних і майнових чинників, але головною їх причиною є поєднання церковно-релігійного чинника з етнічним та політичним. На передній план стосунків між Церквами висуваються дві проблеми: ставлення до української державності та розуміння її національного характеру. Зберігає потенціал конфліктності і майнове питання, з огляду на недостатню забезпеченість релігійних організацій культовими спорудами. Міжцерковні стосунки не є виключно внутрішньою проблемою, їх характер впливає на зовнішню політику України. Водночас, здатність держави забезпечити міжцерковну злагоду, гарантувати здійснення прав громадян на свободу совісті позначається на міжнародному іміджі України.

Чинним правовим документам також не вистачає логічної упорядкованості, інколи вони навіть суперечать один одному. Проте ключова проблема відповідного законодавства все-таки — відсутність глибини розуміння тих процесів, що відбуваються у конфесійній царині, відсутність системного погляду на те, якою має бути держав-

на політика стосовно релігійно-церковного сегменту суспільства, на яких теоретико-методологічних засадах її необхідно вибудовувати. Тому в майбутньому на українське законодавство стосовно свободи совісті і релігійних організацій за необхідності очікують серйозні трансформації. Без них воно неспроможне належним чином обстоювати національні інтереси українського народу.

Напевно, ще якийсь час Церкви будуватимуть свої відносини з державою, суспільством й одна з одною, спираючись на багатовікову традицію. Однак сила інерції не може бути безмежною за умов, коли сама Церква покликана служити в принципово інших соціальних умовах і в іншому світі, ніж той, в якому вона існувала до комуністичного полону. На сучасному етапі держава має забезпечити неухильне (і неупереджене) дотримання чинного законодавства, що регулює діяльність Церкви, і унеможливити порушення законів органами державної влади на місцях.

Серед пріоритетів державної політики, безумовно, продовжує залишатися питання розгляду та ухвалення парламентом “Концепції державної політики щодо церкви та релігійних організацій”. Невід'ємною складовою державної політики у сфері відносин з релігійними організаціями має стати комплекс заходів, спрямованих на розширення ролі церкви у суспільному житті, перетворення її у повноцінний інститут громадянського суспільства. Не можна також знімати з порядку денного і питання щодо остаточного подолання залишків радянської політики стосовно релігії і церкви, які ще й досі виявляються у спробах адміністрування та втручання державних органів, особливо на рівні місцевого самоврядування, у внутрішні справи релігійних організацій.

Література

1. Конституція України. Із змінами та доповненнями // <http://zakon.rada.gov.ua/>
2. Бондарчук І. В. Релігія і церква в українському суспільстві: динаміка розвитку // <http://www.justinian.com.ua/article.php?id=2257>
3. Державна політика щодо свободи совісті й релігій: сутність і практика // Людина і світ. — 2008. — № 3. — С. 16–19.
4. Звіт про мережу церков і релігійних організацій в Україні / Ін-т релігійної свободи. — <http://www.irs.in.ua>
6. Кочан Н. І. Система світської та релігійної освіти в Україні: питання взаємодії та розмежування сфери компетен-

ції // Пріоритети державної політики в галузі свободи совісті: шляхи реалізації. — К., 2007. — С. 110–116. Основні релігії. — <http://risu.org.ua>

7. Петрик В. М. Основні напрями та механізми вдосконалення державно-церковних відносин у контексті національної безпеки України. — <http://hram.kiev.ua/index.php?mode=books&cat=16&parent=3282&id=3458>

8. Свобода віровизнання. Церква і держава в Україні: Матеріали міжнародної наукової конференції. — К.: УПФ. "Право", 1996. — С. 178.

9. Черній А. М., Лахно А. І. Релігієзнавство: Навч. посіб. — К.: Вид-во Європ. ун-ту, 2004.

11. Шемет П. Г. Шляхи та механізми гармонізації державно-церковних відносин / Ін-т релігійної свободи. — <http://www.irs.in.ua>

12. Яромл Л. Елементи та юридичний механізм забезпечення свободи віровизнання людини в Україні // Актуальні проблеми правознавства. — Тернопіль: ЮІ ТАНГ, 2001. — С. 171–174.

Розв'язанню багатьох проблем у сфері державно-церковних відносин заважає відсутність у Церкві статусу юридичної особи. Передусім, це не дає можливості встановлювати відносини між Державою і Церквою як рівноправними суб'єктами.

Надання Церкві статусу юридичної особи було б не тільки важливим кроком на шляху гармонізації вітчизняного законодавства з європейським, а й змінило б характер державно-церковних відносин, підняло б їх на якісно новий рівень.

Решению многих проблем в сфере государственно-церковных отношений мешает отсутствие у Церкви статуса юридического лица. Прежде всего, это не дает возможности устанавливать отношения между Государством и Церковью как равноправными субъектами.

Предоставление Церкви статуса юридического лица было бы не только важным шагом на пути гармонизации отечественного законодательства с европейским, но и изменило бы характер государственно-церковных отношений, подняло бы их на качественно новый уровень.

Absence of status of legal entity deprives the churches of possibilities to solve many problems in the sphere of state-and-church relationship. And first of all, it prevents the establishment of relations between the state and the church as equal subjects.

Granting of legal entity status to churches would not only become an important step in harmonization of the national legislation with the European one, but also would strengthen the character of state-and-church relationship, bringing it to the brand new level.

Надійшла 29 серпня 2010 р.